

AYKUT KANSU
İttihadcılarının Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913

AYKUT KANSU 1955'te Münih'te doğdu. 1973'te ODTÜ'de başladığı siyaset bilimi eğitimini 1977'de Boğaziçi Üniversitesi'nde tamamladı. Doktora eğitimini ABD'de Cambridge, Boston'da Massachusetts Institute of Technology'de yaptı. 1987'de *New Perspectives on Turkey* dergisinin kurucu editörlüğünü üstlendi. 1991'de ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde başladığı öğretim üyeliğine ODTÜ Tarih Bölümü'nde devam etti. 2003-2005 tarihleri arasında Bilgi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde çalıştı. Ardından Ankara'da Ufuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Bölüm Başkanı olarak görev yaptıktan sonra, 2009'da Çankaya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanlığına üstlendi. Halen, Çankaya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913

© 2016 Aykut Kansu

İletişim Yayınları 2301 • Araştırma-İnceleme Dizisi 381

ISBN-13: 978-975-05-1925-3

© 2016 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2016, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Meclis-i Mebusan'ın açılışı münasebetiyle

Tekfurdağı'nda yapılan tören (Kaynak: Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu)

UYGULAMA Hüsnu Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DIZIN Ayla Duru Karadağ

BASKI ve CILT Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3

Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AYKUT KANSU

İttihadcılarının Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913

Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913

ÇEVİREN *Selda Somuncuoğlu*

İÇİNDEKİLER

Önsöz	vii
BİRİNCİ BÖLÜM	
Giriş	1
İKİNCİ BÖLÜM	
1909'un İlk Aylarında İttihadcıların İktidar Mücadelesi	21
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
'31 Mart Olayı' ya da, 13 Nisan 1909 Karşı-Devrim Teşebbüsü	75
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Anayasal Düzenin Yeniden Tesisi ve İttihadcılarla Monarşistlerin Devam Eden İktidar Mücadelesi	125
BEŞİNCİ BÖLÜM	
Hakkı Paşa Kabinesi	163
ALTINCI BÖLÜM	
1911 Yılıın Olayları: Anayasal Düzeni Devirmeye Çalışan Monarşistlerin Devam Eden Çabaları	203
YEDİNCİ BÖLÜM	
Said Paşa Kabinesi	247

SEKİZİNCİ BÖLÜM

1912 Genel Seçimleri 295

DOKUZUNCU BÖLÜM

1912 Darbesi 341

ONUNCU BÖLÜM

Balkan Savaşı ve Monarşist Hükûmetin

Düşmesine Giden Yol 399

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Barış Görüşmeleri ve Kâmil Paşa'nın Düşüşü 459

EK

1912 Genel Seçimleri 537

BİBLİYOGRAFYA 587

DİZİN 597

Önsöz

Bu kitap, Türkçe olarak *1908 Devrimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), İngilizce olarak da *The Revolution of 1908 in Turkey* (Leiden, New York ve Köln: E. J. Brill, 1997) adıyla yayınlanan ve 1908 Devrimi'ne giden yolu anlatan kitabımın devamı olarak Devrim sonrası Türkiye'deki siyasal hayatı çözümlenmeyi amaçlamıştır. *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913* adıyla yayınlanan bu kitap *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913* (Leiden, Boston ve Köln: E. J. Brill, 2000) adıyla İngilizce olarak yayınlanan kitabımın Türkçe 'çevirisidir.'

Elinizdeki kitaba genel anlamıyla 'çeviri' demek pek yanlış olmasa da, bu metin İngilizce kitabın bire bir Türkçe çevirisi değildir. Çeviri sürecinde ister istemez çevirmen Selda Somuncuoğlu'nun hazırladığı metne müdahalelerde bulundum ve kitabın çeviri havasından kurtulması için epeyce uğraştım. Bu müdahaleler kitabı, İngilizce metnin tam bir Türkçe çevirisi olmaktan çıkarttı. Ancak bu kitabı yayına hazırlarken yapmış olduğum tek müdahale, çeviri metni üzerinde yaptığım bu düzeltme ve değişikliklerle sınırlı kalmadı.

Temeli 1980'li yıllarda Cambridge'de M.I.T.'de yaptığım doktora tezinin ikinci bölümüne dayanan bu metni Brill için yayına hazırlarken tez çalışmalarım esnasında görme ve inceleme fırsatı bulamadığım yayınları, gazete ve dergileri kitaba ekleme işini yapmıştım. 1990'lar ile 2000 yılı arasında çıkan ve konuyla ilgili yeni akademik yayınları da İngilizce metne eklemiştim. Bu nedenle Brill tarafından 2000 yılında yayınlanan İngilizce metin o güne kadar gün ışığına çıkmış yeni kaynakları da dikkate alarak hazırlanmıştı.

Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913 adlı kitabımı Türkiye'deki okurlara sunarken benzer bir süreci tekrarlayıp tekrarlamamak konu-

sunda tereddüde düştüm. Kitabın İngilizce olarak yayınlanmasının üzerinden geçen onbeş yıl içinde gerek Türkçe, gerekse de yabancı dillerde bu dönemle ilgili yeni yayınlar, doğal olarak, çıkmaya devam etti; ve halen de devam ediyor. Eğer bu yayınlar benim kitabımdaki noksanları tamamlayacak ya da yaptığım yorumları sorgulatacak önemde olmuş olsaydı hiç kuşkusuz bunları da dikkate almak kaçınılmaz olurdu. Kitabımın İngilizce olarak yayınlanmasından bu yana geçen onbeş yıl içinde çıkan diğer yayınların genel mahiyetiyle yazmış olduğum metne özgün bir katkıda bulunacak ölçüde olmadığını farkettim. Bu nedenle, kitabın çeviri sürecinde söylediklerime yeni bir bakış açısı katmayan bu ikincil kaynakları dipnotlara eklemek gibi bir işe şimdilik girmemeyi uygun gördüm.

Ancak, bu tercihimin dışında İngilizce yayınlanan kitaptaki metni değiştirip radikal olarak yeni baştan yazdığım yerler de epeyce oldu. İngilizce metnin tümünü gözden geçirirken zamanında değişik nedenlerle ulaşamamış olduğum eski gazete koleksiyonlarına ulaşabilmiş olmak beni heyecanlandırdı. Bu koleksiyonlardan en önemlisi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda yayınlanmış olan gazete ve dergilerdi. Bunların hemen hemen tamamını 2009 yılı sonu itibarıyla tümüyle sayısal ortama aktaran Österreichische Nationalbibliothek, 1935 yılı sonuna kadar yayınlanmış olan bu gazete ve dergileri hiçbir kısıtlama olmadan kullanıma açtı. Daha önceden bakmış olduğum birkaç Viyana gazetesi dışında kalan tüm Avusturya-Macaristan gazetelerine ulaşabilmiş olmam kitabın Türkçe baskısını zenginleştirmek için bana bulunmaz bir fırsat sundu. Tıpkı Almanya'da olduğu gibi Avusturya'da da o zamanki gazeteler hafta sonları hariç, sabah ve akşam baskısı olmak üzere, günde iki kere yayınlandığından, önemli gelişmeleri neredeyse saati saatine takip etmek bu sayede mümkün hale geldi. Bu fırsatı değerlendirdim ve İngilizce kitapta kullanamamış olduğum Avusturya-Macaristan gazetelerinin en önemlilerinin tümünü gün gün taradım. Taradığım bu gazeteler Viyana'da yayınlanan *Neue Freie Presse*, *Reichspost* ve *Die Neue Zeitung* ile Budapeşte'de yayınlanan *Pester Lloyd* ve Prag'da yayınlanan *Prager Tagblatt* idi. Bunlar arasında *Neue Freie Presse* ile *Pester Lloyd* Türkiye'deki siyasal gelişmeler konusunda en çok ve en kapsamlı haber ve yorumu içeren gazeteler olma özelliğine sahip olduğu için en fazla bu iki gazete ön plana çıktı. Her iki gazetenin de İstanbul'da sürekli konuşlandırmış olduğu muhabirleri aracılığıyla haberleri ilk elden verme gibi bir özelliği olduğunu vurgulamak isterim.

Eski gazeteler konusunda benzer bir işi Paris'teki Bibliothèque nationale de France da yapmış olduğu için, Paris'te yayınlanan tüm gazetelere ulaşmam son derece kolay oldu. *L'Écho de Paris*, *Le Figaro*, *Journal des débats*, *Le Matin* ve *Le Temps* gibi gazeteler ile *La Revue* gibi dergilerin tüm koleksiyonunu tarayarak Türkiye'nin iç ve dış politikasını ilgilendiren konularda son

derece ilgi çekici ayrıntılı haber ve yorumları bu kitaba dahil etmem mümkün oldu.

Kitabımın İngilizce baskısında yalnızca Berlin’de yayınlanan *Vossische Zeitung* adlı gazeteyi Berlin’deki Amerika-Gedenkbibliothek koleksiyonundaki mikrofilmlerden takip edebilmişim. Şimdiki Türkçe çeviri için sayısal ortama geçirilmiş ve siyasi tarih için kullanılması elzem olan *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung* ile yine Berlin’de yayınlanan *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* gazetelerinin dönem ile ilgili tüm koleksiyonlarını kullandım.

Kitabın Brill’den yayınlanan metni için İngiltere’den yalnızca *The Times* gazetesini kullanmışım. Türkçe çeviri dolayısıyla yine sayısal ortama aktarılmış olan *The Manchester Guardian* ve *The Observer* gazetelerinin tüm koleksiyonundan yararlanma fırsatım oldu. Kitabın Türkçe baskısı için New York’ta yayınlanan *The New York Times* gazetesinin koleksiyonunu da tarayarak ek bilgileri çeviri metne taşıdım.

Böylece, Türkçe baskı için yenilik olmak üzere toplam on dört yabancı gazetenin dönemi kapsayan dört buçuk yıllık tüm sayılarını taramış ve son derece zengin ve daha önce başka yerlerde rastlamamış olduğum önemli bilgilere ulaşmış oldum. Son onbeş yılda çıkan akademik yayınlarda göremediğim özgün bilgileri bu gazetelerin 1908 ile 1913 yılları arasındaki sayılarında bulmak beni çok heyecanlandıran bir durum oldu.

Gazetelerdeki önemli bilgiler, okuyucuların da görebileceği gibi, Türkçe metnin her sayfasına girdi. Bazı durumlarda gazetelerde bulduğum yeni bilgiler o derece önemli boyutlara ulaştı ki, çeviri metnin değişik yerlerine yeni paragraflar eklemek durumunda kaldım. Türkçe kitabın İngilizce metne göre en fazla değişiklik geçirmiş olan kısmı ise İngilizce kitabın son bölümü oldu. İngilizce kitap toplam on bölümden oluşmaktaydı ve monarşist iktidarın 1913 yılı başında düşmesine giden süreçle ilgili olan son bölüm, o zaman şüphelerimi giderecek boyutta kanıt bulamamış olduğum için, daha temkinli bir ifadeyle kaleme alınmıştı. Türkçe metin için yapmış olduğum bu yeni yabancı basın taraması beni öyle önemli bilgilere ulaştırdı ki, İngilizce kitabın son bölümünü yeni baştan yazmanın daha faydalı olacağını düşündüm. Sonuçta İngilizce baskıdaki son bölüm Türkçe metinde iki ayrı bölüme ayrıldı; ve her iki bölüm de İngilizce metindeki tek bölümden daha uzun bölümler haline geldi. Böylelikle Türkçe metin için eklenen yepyeni bilgilerle yeni baştan yazılmış olan son iki bölüm kitabı neredeyse çeviri olmaktan çıkarttı. Kitabın Türkçe çevirisi bu nedenden ötürü de beni daha çok tatmin eden bir metne dönüştü. Bu önemli değişikliği yapabilmiş olmaktan son derece memnunum.

Kitabın İngilizce metni için yazmış olduğum önsözde M.I.T.’deki hocalarım Prof. Dr. Suzanne Berger ile Prof. Dr. Philip Khoury’ye ve o dönemde Univer-

sity of Massachusetts at Boston'da görevli olan Prof. Dr. Feroz Ahmad ile eşi Bedia Ahmad'a çok şey borçlu olduğumu söylemiştim. Kitabın İngilizce basması için geçen süreçte de Rijksuniversiteit Leiden'de çalışmakta olan Prof. Dr. Erik J. Zürcher ve Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Sina Akşin ile görüşme ve tartışma fırsatı bulduğumdan ötürü memnuniyetimi belirtmiştim. Akademik çalışmalarımın her safhasında beni gönülden desteklemiş olan Türkiye'de Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü ve Fransa'da Institut d'Études Avancées de Nantes'ta görevli Prof. Dr. Huricihan İslamoğlu ile bir zamanlar Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde çalışmış olan gerçek akademisyen Fatma Mansur Çoşar'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde lisans eğitimi aldığım yıllardan beri görüştüğüm hocam Selim İlkin ile Boğaziçi Üniversitesi'nde tamamladığım lisans eğitimim sırasında tanıdığım hocam Prof. Dr. Taha Parla, Türkiye tarihi üzerine yaptıkları son derece önemli akademik çalışmalarla, hep bana örnek oldular.

Sonsuz sabrı ve her zaman bana şevk veren iyiniyetli girişimleri ile kitabın İngilizce metninden çok daha iyi bir metin haline gelmesinde önemli katkısı olan İletişim Yayınları editörlerinden ve İletişim Yayınları Ankara Temsilcisi Tanıl Bora kitabın mümkün olan en kısa zamanda çıkması için çok uğraştı. Umarım sonunda tamamlanmış olan bu metinle Tanıl Bora'yı utandırmış olmam.

Çeviri sürecinde metni baştan sona okuyarak ilk ve en önemli düzeltmeleri yapmış olan eski öğrencilerimden Zafer Çeler ile Mehmet Ratip'e sonsuz teşekkür borçluyum. Metin üzerinde onların yapmış olduğu ciddi düzeltmeler olmasaydı benim işim çok daha zor olacaktı. İki değişik göz tarafından yapılan bu düzeltmelerden sonra benim metne yapmış olduğum eklemelerle birlikte nihai metni en ince ayrıntısına kadar okuyup Türkçe anlam konusunda titizlikle gerekli düzeltmeleri yapan Tarih Vakfı eski Ankara Temsilcisi Ülkü Özen kitabın akıcı bir şekilde okunabilir hale gelmesinde en büyük katkıyı yapmış oldu. Hiçbir karşılık beklemeden bu metin üzerinde ciddi düzeltmeler yapan her üç dostuma da burada teşekkürlerimi iletmeyi bir borç biliyorum. Tüm çabalarıma rağmen kalmış olabilecek hatalardan ben sorumluyum.

Giriş

Bu kitap 1908 Devrimi sonrasında Türkiye’de yaşanan siyasal gelişmeler hakkındadır. Daha açık söylemek gerekirse, parlamenter düzeni yerleştirmek isteyen siyasetçiler ile bu ideale muhalif olanların siyasi mücadeleleri üzerinedir. Parlamenter siyaset, Türkiye sahnesine ilk kez 1908 yılında çıkmış yepyeni bir olgudur. Türkiye o tarihe kadar ülke genelinde yapılan seçimler sonucu belirlenmiş mebuslardan oluşan bir parlamentoya karşı sorumlu olan ve ona hesap veren bir hükümet tarafından hiç yönetilmemiştir. Bu nedenle, 1908 yılı Aralık ayında Meclis’in açılmasıyla başlayan anlatım, 1912 yazında askeri bir darbe ile kapatılan Meclis-i Mebusan’ı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin 1913 yılı başlarında tekrar açmasıyla sonlandırılmıştır.

Meclis-i Mebusan’ın 1908 yılı Aralık ayı ortalarında açılışından 1913 yılı Ocak ayı sonlarında 1912 yılı Temmuz ayında yapılmış bir askeri darbe ile işbaşına gelmiş olan monarşist hükümetin İttihadçılar tarafından devrilmesine kadar geçen olayları ayrıntılı olarak anlattığım bu kitap daha önce yapılmış ve sayıları birkaçı geçmeyen araştırmalardan önemli bir noktada ayrılıyor.¹ Önceki araştırmalar –özellikle Feroz Ahmad’ın *The Young Turks: The*

1 Türk siyasi tarihinin bu dönemine dair yalnızca iki akademik kitap var. Feroz Ahmad’ın *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*] adlı kitabı bu alanda yazılmış ilk kitap ve yayımlandığından otuz yıl sonra bile önemini koruyor. İkincisi ise Sina Akşin’in *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* adlı eseri. Bu kitap da aslen aynı çizgide, ama hem 1889 ile 1908 arası devrim öncesi yılları, hem de 1913 ile 1918 arası kapsıyor. Bu çalışmalara ek olarak daha yakın zamanlarda çıkan iki kitapta da aynı dönem anlatılıyor, ancak ağırlıklı olarak devrimi izleyen on yıllık dönemde Türklerle Arablar arasındaki ilişkilere yer veriliyor (Sabine Prator, *Der arabische Faktor in der Jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution, 1908-1918* ve Ha-

Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*] ile Sina Akşin'in *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* adlı eserleri—1908 Devrimi'nin ertesinde koşulların çok geçmeden normale döndüğünü varsayarlar; bense, söz konusu dönemde Türkiye'nin siyasi geleceğini etkileyen bitmez tükenmez bir mücadelenin yaşandığını öne sürüyorum. 1908 Devrimi, basitçe 1876 Anayasası'nın 'yeniden yürürlüğe konulması' anlamına gelmiyordu. O nedenle de, 1876 yılındaki anayasal hareketi 'I. Meşrutiyet,' 1908 yılındaki hareketi de, sanki geçmişteki olayların bir benzeri tekrarlanıyormuş gibi, 'II. Meşrutiyet' olarak nitelemek 1908 yılındaki siyasal dönüşüm çabasını açıklamakta son derece yetersiz kalıyor. Yalnızca yetersiz kalmıyor; aynı zamanda çağdaş Türk siyasal hayatımızı anlamamızı da zorlaştırıyor.

1908 yılındaki devrimle Türkiye'nin siyasal yapısında son derece köklü bir değişim yapılmaya çalışılmıştı; ve bu çabada da önemli ölçüde başarılı olunmuştu. Bu devrim öylesine önemli ve büyük bir dönüşümdü ki, birçok anlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirmiş olduğu söylenebilir. 1908 Devrimi öncesi Osmanlı İmparatorluğu her şeyden önce tüm uygulamaları ve kurumlarıyla bir mutlakiyetçi rejimdi. Zamanın yabancı basınında kullanıldığı şekliyle, 'Jeune Turquie', ya da 'Young Turkey' –'Genç Türkiye'–ise bu gelenekten kökten bir kopuşu temsil ediyordu. İttihadçılar devrimle birlikte, modern ve merkezî bir devlet çatısı altında, hem ekonomik alanda kapitalist üretim ilişkilerini geliştirmek, hem toplumsal anlamda hayatı modernleştirmek, hem de siyasal alanda parlamenter düzende çalışan yeni bir iktidar yapısını hayata geçirmek için etkin bir şekilde uğraşmıştı. Kısaca söyleyecek olursak, 1908 Devrimi sonrasında modern devlet, tüm kurumlarıyla II. Abdülhamid'in baskıcı kişiliğinde simgelenen mutlakiyetçi devletin yerini almıştır. Bu nedenle, 1908'den sonra imparatorluğun resmi adı değişmeden kaldığı ve halk, üstünde yaşadığı topraklara 'Memalik-i Mahruse-i Şahane' demeye devam ettiği halde, 'Osmanlı İmparatorluğu' ismi artık genellikle monarşi yanlılarınca ve onların tutucu basınında kullanılmış, 'Türkiye' ya da 'Genç Türkiye' ise Devrim'den yana olanların tercih ettiği ad olmuştur.² 'Türkiye' kelimesi, sınırlı bir coğrafi bölgeyi yansıtmak-

san Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* [Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık, 1908-1918*]). Bu kitabımın Türkçe çevirisi tamamlandığı sıralarda tam da bu dönem üzerine çıkan bir başka yayın da Baran Hocaoğlu'nun *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri, 1908-1913* adlı kitabı. Ancak Hocaoğlu'nun kitabı da eleştirdiğim noktaların tümünü tekrarlaması açısından dönem hakkında çözümlerimizi ne yazık ki ileri bir noktaya götürmekten tamamiyle uzak.

2 Alexander Lyon MacFie tarafından yazılan yakın tarihli bir kitabın başlığı –*The End of the Ottoman Empire, 1908-1923* [Alexander Lyon MacFie, *Osmanlı'nın Son Yılları, 1908-1923*]– bu gerçeği ortaya koyuyor.

tan ziyade, kuşkuyla yer vermeksizin, Ortadoğu ve Balkanlar'daki imparatorluk topraklarında da hüküm süren, devrim sonrası siyasi yapının tümüne işaret etmektedir.³

Öncelikle ve özellikle belirtmek gerekirse, bu kitabım da önceki kitabımda –1908 Devrimi– yer verdiğim ve sorunsalımı inşa ettiğim önermelere dayanıyor: 1908 Devrimi adlı kitabımda 1908 yılının yaz aylarında olan bitenlerin gerçek bir devrim olduğunu, yalnızca basit ve anlık bir hükümet değişimi olmadığını savunmuştum. Türk tarihinin bu dönemi ile ilgili hâlâ yaygın olan muhafazakâr bakış açılarının tersine, ben bu olayların ne bir grup sivil ve askeri bürokrat tarafından yukarıdan aşağıya uygulanmış bir reform projesi, ne de 'tepeden inme bir devrim' olarak yorumlanabileceğini kabul etmiyorum.⁴ Bahis konusu Türk tarih yazıcılığındaki alışlagelmiş bakış açısıyla benim görüşlerim arasındaki fark '1908 Devrimi'nin Yüzüncü Yılı' münasebetiyle Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin ev sahipliğinde yapılan kongrenin son günkü ve içinde konuşmacı olarak ben dahil Sina Akşin, Herkül Millas, Feroz Ahmad, Orhan Koloğlu, Norman Stone ve Taner Timur'un buldukları kapanış panelindeki tartışmaya bakılarak da kolayca anlaşılabilir.⁵

Bu devrimin amaçladığı, ya da ulaşmak istediği şey, Türkiye'de liberal demokratik bir yönetim biçimi kurmaktır.⁶ Bu, eski idari ve siyasi uygulamalara son vermek ve daha da önemlisi, o ana kadar mutlakiyetçi yönetimin dayandığı siyasal yapının temellerini yıkmak demektir. 1908 Devrimi ile yıkılan eski mutlakiyetçi yönetimin yeni dönemden en temel farkı, eski rejimin ülkeyi yönetmek için tümüyle sivil ve askeri bürokrasiye dayanıyor olmasıydı. Parlamento, partiler ve çeşitli politika önerileri oluşturan dernek ve sivil toplum örgütleri gibi herhangi bir kurumsal mekanizmanın olmadığı bir ortamda, siyaset, yüksek devlet memurları –yani, paşalar– eliyle yürütülüyordu. Böylesi 'bürokratik' bir yönetim, tabii ki alınan kararların siya-

3 Bu nedenle, *The Revolution of 1908 in Turkey* [1908 Devrimi] adlı kitabımı değerlendiren bir yazarın 'Türkiye' kelimesi üzerinde odaklanıp tartıştığım esas konuyu kaçırmış ve söylediklerimi yanlış anlamış olduğunu düşünüyorum (Donald Quataert, "Review: Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25 (1998), s. 306-307).

4 Bu görüşlerimi, gerekçeleriyle birlikte, uzun uzadıya *The Revolution of 1908 in Turkey* [1908 Devrimi] adlı kitabımda tartıştığım için, aynı konuları burada tekrarlamak istemiyorum. Konuya ilgi duyanlar o kitabımdaki ilgili bölüme bakabilirler (*The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 1-27 [1908 Devrimi], s. 1-34).

5 Aykut Kansu, Sina Akşin, Herkül Millas, Feroz Ahmad, Orhan Koloğlu, Norman Stone ve Taner Timur, "Kapanış Oturumu: Son Sözler", Sina Akşin, Sarp Balcı ve Barış Ünlü (der.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* içinde, s. 735-776.

6 Modern Türk siyasal tarihinde liberal demokrasi mücadeleleri ve bu bağlamda 1908 Devrimi'nin önemi için bkz., Aykut Kansu, "Dünden Bugüne 1908 Devrimi", s. 4-11. 1908 Devrimi'nin 90. yıldönümünde kaleme alınan bu yazı 1908 Devrimi kitabıma ikinci baskısından itibaren son bölüm olarak eklenmiştir (Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 357-373).

si olmadığı ya da düzenin siyasete tamamen yabancı olduğu anlamına gelmiyordu. Elbette siyasal hayat açısından bakıldığında, eski rejim de ardından gelen yeni rejim kadar gündelik siyasetin içindeydi. Ne var ki, siyasetin yapıldığı arena kamuoyuna ve onun denetimine açık değildi. Kamuoyuna duyarlı olmayan bu mutlakiyetçi eski rejimin toplumdaki mülklü sınıflara da hesap vermek gibi bir derdi yoktu. Yüksek siyaset toplumdaki mülklü sınıfları ve onların temsilcilerini de dışlamaktaydı. 'Entrikalari' ile meşhur saray siyaseti, tek bilinen ve uygulanan siyaset biçimiydi. Doğal olarak bu siyaset, bu riskli oyun içinde uzun yıllarını geçirerek zaman içinde yüksek mevkiilere gelen devlet bürokrasisinin 'saygın' üyeleri ile Sultan Abdülhamid'in devlet bürokrasisinden ayrı geniş bir bürokrasi olan Mabeyn ve doğrudan kendine bağlı bir 'gizli servis' teşkilatının merkezde olduğu Yıldız Sarayı etrafında dönüyordu.

Yüksek düzeydeki bürokratların –yani, 'paşa' rütbesindeki devlet memurlarının– *tümü* siyasetin içindeydi. Böyle bir sistemde hiçbir üst düzey bürokratin Saray siyasetinden uzak durma gibi bir seçeneği yoktu. Mutlakiyetçi siyasal düzende bir paşanın varlığını sürdürebilmesi günlük siyasi entrikalara –yani, muhafazakâr tarihçilerin onaylamayarak belirttikleri şekliyle, 'menfur Bizans oyunları'na– bulaşması ve bu oyunlarda göstereceği başarıyla mümkündü. Paşaların iktidarı –yani, güç tabanları– liberal demokratik bir ortamda olduğu gibi, seçimler, siyasi partiler veya parlamento türünden kurumsallaşmış yapıların işlediği siyasal bir düzene, 'modern' bir toplum ve onun farklı sınıf çıkarları etrafında örgütlenmiş belli başlı baskı gruplarına dayanmıyordu. Paşalar güçlerini esas olarak bir yandan 'feodal' –yani, cemaat bağlarından– öte yandan da merkezî devlet bürokrasisine dayalı modern öncesi bir siyasal yapıdan alıyorlardı. Eski düzende, güç sahibi etkili paşaların hemen tümünün belli cemaatlerle ilişkisi vardı. Önde gelen paşaların bazıları Arnavut, Kürd veya Arab kökenliydi. Arnavutluk, Kürdistan ve Arabistan –özellikle de Irak ve Suriye– Saray siyasetinin dayandığı üç önemli coğrafi bölgeydi. Örneğin, 1908 Devrimi sonrası gayrimeşru yollardan edindiği tüm servetiyle yurtdışına kaçmayı başaran Arab İzzet Paşa, Suriye'nin feodal yapısının temel taşlarından biriydi; tıpkı, Melhame kardeşlerin Lübnan'ın Maruni cemaatiyle ilişkili olması gibi. Feodal ya da modern öncesi cemaat bağları, modern ya da kapitalist, toplumlardaki sınıf bağlarının ve ilişkilerin tersine, eski tarz siyasetin ön koşuluydu. Bu toplumsal yapıya ve onun oluşturduğu siyasal ağlara ek olarak, yabancı ülkelerin eski düzen üzerindeki etkisi ve ağırlığını da gözardı etmemek gerekiyor. Avrupalı 'Büyük Güçler'in yüksek rütbeli paşalar üzerindeki nüfuzları da bu düzenin ayrılmaz parçası olduğundan, dış güçlerin Türkiye'deki temsilcileri olan yabancı diplomatların ve elçilik görevlilerinin ve Sir Edwin Pears gibi uzun yıllar Türkiye'de yaşa-

miş ve sistemin parçası olmuş şahsiyetler de siyasi hırsları olan paşalar tarafından bazen ayakta kalma, bazen de yükselme aracı olarak sürekli başvuru- lan ve kullanılan kimselerdi. Örneğin Kâmil ve Said paşaların İngiliz yanlı- sı olarak bilinmesi, Mahmud Şevket Paşa'nın da Alman yanlısı olarak tanın- ması hep bu nedendendi.

Eski düzen paşalarının kendi aralarındaki yüksek siyaset kamuoyu tara- fından pek de kolaylıkla takip edilemezdi. Kısacası, eski mutlakiyetçi düzen- de, siyaset kapalı kapılar ardında yapılırdı. Siyaset, ayrıcalığı olan az sayıda insana açıldı ve siyasete merakı olan hırslı bireylerin serbestçe girebileceği bir 'alan' değildi. Bu öylesine dışarıya kapalı bir alandı ki, yapılan işler kamu- oyunun gözleri önünde olmadığı gibi, kamuoyuna yapılan işlerin hesabı da verilmezdi. Halkın gözünde, kamuoyundan 'gizli' olarak yapılan bu yüksek siyaset, 'devlet siyaseti'ydi. Devlet siyasetinde toplum tamamen dışlanmıştı; bir başka deyişle, siyaset toplum adına yapılmıyordu. Ayrıcalıklı bir azınlı- ığın kendi arasında dönen bu dışa kapalı ortamda, devlet ve Saray'ın yüksek rütbeli memurları ve onların feodal müttefiklerini ilgilendiren, ama içlerinde burjuvazinin de bulunduğu toplumun diğer kesimlerine ne hitap eden, ne de onların özelemleri ve çıkarları doğrultusunda olan bu yüksek siyasete muha- fazakâr tarihçiler olumlayıcı bir bakış açısıyla 'devlet siyaseti' demeyi bugün de sürdürmektedirler. Bu durumda, neden bazı tarihçilerin bu paşaları ısrar- la 'siyasetçi' değil de 'devlet adamı' olarak adlandırdıklarını kabul etmeyebi- lir, ama anlayabiliriz. Devlet yönetimi ya da politika belirlemenin bütünüyle yüksek rütbeli paşaların tekelinde olduğu bir ortamda, toplumu ilgilendi- ren sorunları ima edegelmiş olan 'siyaset' kelimesinin hoşla giden bir kavram olamayacağını anlamamız pek de zor olmasa gerek. Mutlakiyetçi bir rejimin hüküm sürdüğü koşullarda 'siyaset' denilince yöneticilerin ve tarihi onların bakış açısından kaleme alan tarihçilerin aklına yalnızca 'yıkıcı yeraltı hareke- ti' gelmesini yadırgamamız gerekiyor.

1908 Devrimi'yle birlikte bu paşaların alıştığı eski dünya ve mutlakiyet- çî düzen çökmüş, ancak onun yerini alacak yeni düzen hemen kurulama- mıştır. Toplumların geçirdiği büyük siyasal dönüşümleri çözümlemeye ön- de gelen kuramcılardan biri olan Antonio Gramsci'nin deyişiyle, "eskisi öl- müş, ama yenisi henüz doğmamıştı." 1908 yılının Ağustos ayı sonunda dev- rimin yarattığı ilk dalga siyasal karmaşa sona erer ermez, parlamenter dü- zenlerin olmazsa olmazı olan meclis genel seçimlerinin yapılması konusun- da ısrarcı olup ardından da bunu gerçekleştirmiş olmaları, İttihadcılar için çok büyük bir başarıydı. 1908 Devrimi'nden önceki iki yıl boyunca sürekl- i olarak parlamenter bir düzenin kurulması talebini Türkiye'ye gizlice so- kulan gazete ve dergiler, dağıtılan yeraltı bildirimleri, sokaklara asılan duvar afişleri ve diğer yöntemlerle gündeme taşıyan İttihadcılar, halkı meclis fikri-

ne hazırlamışlardı.⁷ Yani, hem eski düzenin ‘tebaası’ –ya da ‘kulları’– olarak değil de yeni düzenin ‘yurttaşları’ –ya da ‘vatandaşları’– olarak halk, hem de İttihadcılar artık zihnen yeni rejimin getireceği değişim ve dönüşümlere hazırды. Türk siyasal hayatında daha önce partileşme sürecinin hiç yaşanmamış olduğu hatırlanırsa, sadece çok kısa bir sürede Selânik’te bir siyasal parti olarak örgütlenen İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin kamuoyunda varlığını ispatlaması değil, buna ek olarak, seçim sürecinin başlamasıyla, çoğu seçim bölgesinde partinin yerel örgütlerinin kurulmuş olması da göz önüne alındığında, İttihadcıların ne derece büyük bir iş başarmış oldukları kavranabilir.

Devrim’den sonra eski düzen –*ancien régime*– siyasetçileri siyasal parti kurmakta zorlandılar. Bunun nedeni yalnızca alışmış oldukları kurulu düzenin altüst olmasıyla bozguna uğramış olmaları değil, aynı zamanda zihniyet yapısı olarak rekabetçi bir siyasal düzen anlayışına tamamen yabancı olmalarıydı. Bu paşalar açısından, bir parti çatısı altında, parlamento içinde çalışmak hayatları boyunca görmüş ve yaşamış oldukları bir şey değildi. Buna ek olarak, ideolojik koşullanma sonucu, paşalarda varolan ‘devlet adamlığı’ anlayışı da onların siyaseti bir anlamda ‘ayak işi’ olarak görmeleri neticesini doğurmuştu. Buldukları ‘yüksek’ konumdan aşağıda gördükleri ‘siyaset’in kendilerine bulaşmasını istememeleri onların gündelik siyasete bizzat girmesini zorlaştırmaktaydı. Sonuç olarak, eski düzen taraftarı yüksek rütbeli devlet memurları ne gerçek anlamda bir parti örgütleyebildiler, ne de 1908 genel seçimlerinde etkin rol oynayabildiler. Eski düzen yanlısı siyasetçilerin toplandığı ve İttihad ve Terakki Cemiyeti’ne karşı muhalefet yapma amacıyla oluşturulan Fırka-i Ahrar, ne genel seçimlerde bir varlık gösterebildi, ne de seçim sonrasında oluşan yeni koşullarda hayatta kalmayı ve yeni tarz politikaya etkin bir şekilde katılmayı beceribildi.⁸

Devrime karşı olan bu eski düzen taraftarı siyasetçiler şemsiye bir örgüt olan Fırka-i Ahrar çatısı altında bir araya gelmişlerdi; ancak partinin güçlü bir yönetim kadrosu yoktu. Bunun nedeni partiyi idare edecek, işinin ehli siyasetçilerin –yani, paşaların– olmaması değildi. Sorun yine eski düzenin zihniyetinden kaynaklanmaktaydı, mutlakiyetçi düzenin saygın paşaları siyasi bir parti içinde çalışarak kendilerini ‘küçük düşüremezlerdi.’ Aynı durum, Fırka-i Ahrar’ın perde arkasındaki liderlerinden biri olan ve annesi eski padişahlardan I. Abdülmecid’in kızı ve II. Abdülhamid’in üvey kızkarde-

7 Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 29-72 [Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 35-95]; ve H. Zafer Kars, *1908 Devrimi’nin Halk Dinamiği*.

8 Fırka-i Ahrar’ın seçim kampanyası için bkz., Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 184-192 [Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 259-270]; ve Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, 1908-1914*, s. 127-136.

şi Seniha Sultan, babası da Kaptan-ı Derya Damad Halil Rifat Paşa'nın oğlu Damad Mahmud Celaleddin Paşa olan Prens Sabahaddin için de geçerliydi. Onlar devlet bürokrasisi dışında yapılacak bir siyasi mücadele bilmiyorlardı. Örneğin, yine Fırka-i Ahrar'ın gölge liderlerinden Kâmil Paşa da ileri yaşına rağmen zeki ve son derece becerikli bir siyasetçiydi; bir siyasal partiyi yönetme yetisi olduğu kadar, elinin altında kullanabileceği çeşitli kaynaklar da mevcuttu. Buna rağmen, konumu itibarıyla siyasal bir partiyi *doğrudan* yönetmeyi kendine uygun görmüyordu. Resmî olarak bu işi hiç üstlenmedi ve hep perde arkasında kaldı. Hem maddî, hem de manevî destek vererek Fırka-i Ahrar'a yol gösteren ve bu partiyi kapalı kapılar ardından idare edenlerin Kâmil Paşa ile Prens Sabahaddin olduğu tüm yerli ve yabancı siyasi gözlemciler ile halk tarafından pekâlâ biliniyordu. Buna rağmen, bu her iki yetkin politikacı da parti örgütünün 'görünmez' tarafında kalmayı daha uygun bulmaktaydı.⁹ Fırka-i Ahrar ve onun devamı niteliğinde siyaset sahnesine çıkan Hürriyet ve İtilâf Fırkası gibi oluşumlar, Meclis-i Mebusan'ın içinde ve dışındaki gündelik siyasal tartışmalarda genellikle 1912 yılındaki ayaklanma sonunda kendini yeni kurulan bağımsız Arnavutluk'un geçici hükûmetinin lideri ilân ettirecek İsmail Kemal [Vlora] Bey gibi nispeten daha önemsiz ve yerel çıkarları savunan siyasetçileri ön plana çıkartmayı tercih etmişti.

Dolayısıyla, monarşist muhalefet mecbur kaldığı için siyasal bir parti içinde veya etrafında –önce Fırka-i Ahrar, 1911'den sonra da Hürriyet ve İtilâf Fırkası içinde– örgütlenmek zorunda kaldı; muhalifler, 1908 Devrimi sonucu değişen koşullar nedeniyle, İttihadcıların stratejisini taklit etmeye zorlandılar. Ne var ki, resmen siyasal parti olarak kurulmuş olsalar da, bu monarşist partiler liberal demokratik bir rejimde olması gereken siyasal örgütler gibi işlemedi. Partinin gerçek liderleri olan Kâmil Paşa ve Prens Sabahaddin Meclis-i Mebusan dışındaydı; fakat meclis görüşmelerini pek de saygı duymadıkları seçilmiş mebuslar aracılığıyla, dolaylı olarak denetliyor ve yönlendiriyorlardı.¹⁰ Meclis-i Mebusan dışından siyaseti yönlendirmeye çalışan bu monarşist politikacılar Meclis-i Mebusan çatısı altında kendileri için çalışan mebusların kendi konumlarının altında olduklarını düşündüklerinden ve onları küçümsediklerinden, siyaset sahnesindeki rakipleri İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin parlamenter hayatta gösterdiği hüner ve kıvraklık karşısında daha baştan şanslarını kaybediyorlardı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin neredeyse tüm liderlik kadrosunun Meclis-i Mebusan'da üye olması ve mec-

9 Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s. 239-246. Prens Sabahaddin'in Fırka-i Ahrar'daki liderlik rolü için özellikle bkz., Noel Buxton, "The Young Turks", s. 23.

10 Kısa sürede monarşist muhalefetin önemli isimlerinden biri haline gelen Dr. Rıza Nur'un bu konudaki itirazları için bkz., Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Oldü?*, s. 13-14.

liste yapılan her önemli tartışmaya heyecanla katılarak görüşlerini kamuoyu önünde açık ve seçik bir biçimde tartışmasına karşın, monarşist siyasetçilerin bu tarz tartışmaların gereksizliğine inanmış olmaları ve mecliste bunu gözler önüne seren tutumları dikkat çekiciydi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin siyaset yapma tarzı ile Fırka-i Ahrar ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın tarzı arasındaki dramatik farklılıklara örnek olarak, Kâmil Paşa'nın, kurduğu kabinenin önemli konularda bile görüşlerini savunmak için, Meclis-i Mebusan karşısına çıkmaktaki gönülsüzlüğü karşısında İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından desteklenen kabinelerin sadr-ı âzamlarının –özellikle de Hakkı Paşa'nın– desteklerini istemeden önce mebusları ikna etmek için Meclis-i Mebusan kürsüsünde saatler süren konuşmalar yapmalarını gösterebiliriz. Mutlakiyetçilik yanlısı siyasal partilerin perde arkasındaki liderlerinin rekabetçi siyasetin kurallarıyla gelenek ve göreneklerine pek az saygıları vardı. Hatta, yeni kuralları hiçbir zaman kabullenmedikleri bile söylenebilir. Onların alışmış oldukları ve kullanmaya devam ettikleri siyasal üslup ve usuller kendi eski dünya görüşleri çizgisindeydi; ve bu görüşleri, 1908 Devrimi ile değişen çağa hiç uymuyordu.

Monarşist politikacıların dünya görüşlerini yansıtan unsurlar, kurdukları partilerin programlarında bulunabilir. Elbette ne Fırka-i Ahrar ne de Hürriyet ve İtilâf Fırkası halka açıkça asıl amaçlarının *status quo ante*'ye geri dönmek –yani, eski düzeni tüm kurumlarıyla birlikte yeniden ihya etmek– olduğunu söyleyemezdi. Buna rağmen, programları, değişen koşulların gerektirdiği politikalarla değil, eski uygulamalarla uyumlu bir çizgiyi gayet açık bir şekilde savunmaktaydı. Prens Sabahaddin'in risalelerinde entelektüel ve 'ince' tanımlamalarla kamuoyu önünde savunduğu 'adem-i merkezîyetçilik' fikri, tüm kurum ve uygulamalarıyla *toptan* bir geriye dönüşü simgelemese de, esasında Devrim öncesi uygulamalara yakın bir siyasal sistemin değişen koşullarda yeniden kurulmasını önermekteydi.¹¹

1908 Devrimi öncesi mutlakiyetçi düzende hem cemaatlerin, hem de belli bir etnik grubun ya da dinî mezhebin çoğunlukta olduğu bölgelerin imparatorluğun diğer bölgelerinde yürürlükte olan uygulamalardan farklı kurallarla yönetildikleri bir gerçektir. Bazı etnik gruplarla cemaatlerin neredeyse imparatorluktan ayrı, kendilerine has düzenlemelerle varlıklarını sürdürdükleri imtiyazları vardı. Dinî cemaatler kendi eğitim ve dinî sistemlerini neredeyse tamamen kendileri belirliyor, ama ülkenin ana akım siyasî hayatının dışında tutuluyorlardı. Yasal düzenlemeler ile belli başlı cemaatlere verilmiş

11 Prens Sabahaddin'in 'adem-i merkezîyet' hakkındaki görüşleri için Nezahet Nurettin Ege'nin derlediği, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaaları*, s. 159-201'de yer alan risalelerine bakınız. Prens Sabahaddin'in aşırı-muhafazakâr düşüncesinin çözümlemesi için bkz., Aykut Kansu, "Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı Muhafazakâr Düşüncesinin İthali", s. 156-165.

imtiyazlar imparatorluk sınırları dahilinde tek tip mahkeme düzeninin işle-
mesini de imkânsılaştırıyordu. Eski düzen dışarıdan bakıldığında mutlaki-
yetçi –ve oldukça merkezi– bir devlet aygıtı görünümüne sahip olsa da, bazı
grupların askerlik ve vergi gibi kimi hak ve yükümlülüklerden muaf olma-
rı dolayısıyla oldukça parçalı bir siyasî sisteme sahipti.¹²

1908 Devrimi bütün bu geleneksel imtiyazlardan kurtulmaya çalışmıştı.
İttihadçıların amacı, 1908 seçim kampanyaları sırasında ve öncesinde savun-
dukları gibi, tek tip ve merkezi bir devlet aygıtı yaratmaktı. Hedefleri Os-
manlı tebaasını Türk vatandaşlığı altında bir araya getirmekti. Eski ayrıcalık-
ların tümü kaldırılacaktı. Devlet okullarının tümünde eğitim dili Türkçe ola-
cak, yerel diller de dikkate alınıp ikinci dil olarak öğretilmeye devam edile-
cekti. Resmî işlerde ve mahkemelerde Türkçe kullanılacaktı. Artık siyasî ey-
lemlerin mekânı Meclis olduğu için, dinî ve yerel düzeyde siyasî güç kulla-
nımı son bulmalıydı. Yerel temsilcilere nüfuslarıyla orantılı olarak Meclis-i
Mebusan'da yer verilecekti. Dolayısıyla, tüm cemaatler nisbî temsil yoluyla
Meclis-i Mebusan'da yer alabilecekti. Her bir 'tebaa' eşit hak ve yükümlülük
çerçevesinde 'yurttaş'a dönüşecekti. Bu da, örneğin her yurttaşın hiçbir istis-
na olmaksızın –Arnavut bile olsa– vergi ödemesi ve –Rum, Ermeni ya da Ya-
hudi bile olsa– askerlik yapması anlamına geliyordu. Kısacası, İttihadçıların
açıkça dile getirdikleri hedef, herkesi 'birinci sınıf yurttaş' yapmaktı. Dışla-
yıcı olan geleneksel ve cemaatçi ayrıcalıklar kaldırılıyor, bunun karşılığında
tam bir temsil hakkı getiriliyordu. Bireysel haklar cemaat haklarının önünde
olacak, ya da tamamen onun yerini alacaktı.¹³

İttihadçıların yurttaşların tümünün aynı hak ve yükümlülüklerle sahip ol-
ması hedefi, doğal olarak resmen tanınmış cemaatlerin geleneksel yönetici-
leri tarafından pek hoş karşılanmamıştı. Yalnızca kilise örgütleri –özellikle
Rum Patrikhanesi– değil, farklı cemaatlerin –Müslüman ya da Hıristiyan–
'seküler' geleneksel liderleri de yeni sisteme karşı çıkmaktaydılar.¹⁴ Eski dü-
zende Padişah, adaletsizlikleri hiç sorgulamaksızın kurulu düzeni destekle-
meleri ya da en azından sessizce kabullenmeleri karşılığında, cemaatlere ver-
diği özel imtiyazlar sayesinde iktidarını korumaktaydı. Ancak süreç içinde

12 Mutlakiyet rejiminde gayrimüslim nüfusun yasal statüsü hakkında bkz., Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, 1839-1914*. Eski rejimde eğitim sisteminin durumu hakkında bkz., İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*.

13 İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 genel seçimleri sırasındaki parti politikaları için bkz., Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 157-176 [Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 217-248].

14 Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri: İkinci Meşrutiyet'in İlanı, Temmuz-Ağustos 1908*, s. 307-308; ve Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 163-192 [Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, s. 230-270].

mutlakiyetçi devletin birçok coğrafi bölgede denetimi kaybettiği bir gerçektir. Merkezî otorite imparatorluğun uzak vilâyetlerinde neredeyse hiç vergi toplayamıyordu. Böyle yerlerde, örneğin Kürdistan ve Arnavutluk'ta, devlet feodal beylerin özel ordularını resmen tanımaya bile zorlanmıştı. Mutlakiyetçi bir devletin iktidarını koruyabilmek için çevre vilâyetler üzerindeki denetimini gevşetmesi oldukça çelişkili bir durumdu. Devrim'den sonra devlet aygıtında hüküm süren iktidar ilişkileri değişince, zaten sallantıda olan sistem yıkılmaya, özellikle de imparatorluğun çevre vilâyetlerinde tepkiler artmaya başlamıştı.

Bütün bunlardan muhalefetin İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı önce Fırka-i Ahrar, ardından da Hürriyet ve İtilâf Fırkası adı altında örgütlenen ve 'adem-i merkeziyetçiliği' savunan farklı fakat birbirleriyle ilişkili iki hoşnutsuz gruptan oluştuğunu anlıyoruz. Bu iki gruptan biri mutlakiyetçi devletin çıkarlarını temsil eden eski düzen siyasetçileri –yani paşalar– diğeri yerel ulema, müftüler ve *nakib ül-eşraf* gibi Müslüman halkı temsil edenlerle, Hıristiyan mezheplerine ait patrikhaneler ve bunların okul ve kiliseleri ile temsil edilen, beklentileri karşılanmamış yerel seçkinler ve Saray tarafından tanınmış cemaat örgütleriydi. Dolayısıyla, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yapılan muhalefet, muhafazakâr siyasi inanç ve tutumları içeren modern ve çağdaş bir yapıya değil, cemaatçi uygulamaları ve ayrıcalıkları geri getirmeyi amaçlayan tamamen gerici bir dokuya sahipti.¹⁵

İngiltere'de yaşayan İttihadçı Halil Halid Bey tarafından yazılmış ve Fırka-i Ahrar'ın üyeleriyle amacı hakkında yaptığı bir değerlendirme, bu noktaları gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Prens Sabahaddin'in dolaylı desteği ile yeni bir parti kuruldu. 'Ahrar' adını kullanan ve Avrupalı yandaşları tarafından şekil verilen Fırka-i Ahrar'ın üyeleri arasında eski rejimin son sadr-ı âzamlarından Kâmil Paşa'nın zalim uygulamalarıyla tanınan oğlu Said Paşa, Arnavutluk'un ayrılıkçı mebusu İsmail Kemal Bey ve İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde kendisine yer bulamamış birçok kimse var. [31 Mart'ta] fanatik kalabalıklarca çıkarılan isyan sırasındaki barbar davranışların başarıya ulaşmasıyla gericiliğe savrulmuş kendilerini ele veren çok sayıda yüksek düzeydeki bürokrat, 'daha gevşek' ilkelere sahip bir anayasa isteyen Fırka-i Ahrar'dan yana oldular. Partinin siyasî propagandası Pan-Hellenik hayalleri de hayli kıskırttığı için, Rum mebus ve gazetecilerin çoğu da onlara yardım eli uzattı. Parti liderleri, Türkiye'nin kaynaklarını sömürmek için ülkeye hücum eden bazı yabancı imtiyaz avcıları-

15 Benim değerlendirmelerim, hem İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin, hem de Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın mutlakiyete karşı olduğunu iddia eden Feroz Ahmad ile ters yönde. Aynı şekilde, bu iki siyasî parti arasındaki görüş farkının yalnızca ekonomik politika alanındaki tercihleri olduğu görüşünü de kabul etmiyorum (Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 33-35).

na, eğer iktidara gelirlerse, beklentilerini elde etmekte daha fazla şansları olacağına dair vaatlerde bulunuyorlar. Fırka-i Ahrar'ın taraftarları aşırı İngiliz yanlısı eğilimler sergileyerek İstanbul'daki bazı İngiliz gazetecilerin de desteğini aldılar. Ortadoğu'daki olayları yakından izleyenler hatırlarlar ki, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 'yasadışı' olduğu doğrultusunda kampanya yürüten İngiliz basını aynı zamanda Fırka-i Ahrar önderlerinin siyasi fikirlerini göklere çıkaranlardır. Bu muhabirler bize bunların gerçek liberaller olduklarını ve Türkiye'deki tüm milletlere kendi milliyetçi çizgilerini geliştirmek için eşit şans tanıyacıklarını söylüyorlar; onlara göre, Cemiyet'ten yana olan Genç Türkler ise, dar görüşlü, Türk milliyetçiliğini öne çıkaran şovenistlerdir. Tam da Majestelerinin Hükümeti tarafından hazırlanan ve Türkiye'deki anayasal hareketi anlatırken İttihadçıların vatanseverliğini öven resmi raporun yayınlandığı tarihte Cemiyet'le ilgili bu tip kışkırtmaların dillendirilmesi oldukça garip.”¹⁶

Muhalefet 'haklar'dan söz ettiğinde akıllarında olan şey, liberal demokratik bir devlette bireyin 'özgür' haklarını kullanması değil, modern ve merkezî bir devlet aygıtına karşı, cemaatlerin kolektif olarak kullandıkları haklardı. Monarşistlerin zihinlerinde bireysel özgürlükler değil, cemaatçi imtiyazlar vardı. Bu imtiyazlar genellikle geleneksel önderler tarafından cemaatin bireyleri üzerinde denetim ve baskı uygulamak için kullanılır, etnik veya dinî, cemaat üyelerine bireysel özgürlük alanları tanınmazdı. Bireyin özgürleşmesi veya özgürlük haklarının genişletilmesi ve yaygınlaştırılması, İtilâfçılarca sürdürülen siyasi mücadelenin amaçları arasında yer almıyordu.

1908 sonunda meclisin açılması ile 1913'ün başında İttihadçıların meşru olmayan bir hükümetten yasadışı yöntemlerle iktidarı geri almaları arasında geçen sürenin siyasi tarihi, yeni oluşturulmuş bir meclise dayanan ve işleri buradan yürütmeye çalışan yeni rejim yanlıları ile her ne pahasına olursa olsun eski düzeni yeniden kurmayı amaçlayan monarşist güçler arasındaki bitmek bilmeyen mücadelenin tarihidir. Bu, karşıt iki siyasi grubun, bilinen liberal demokratik siyaset ilkeleri uyarınca, siyasi iktidarı ele geçirmek amacıyla giriştiği sıradan bir parlamento içi mücadele değildir. Meclis görüşmeleri ile basın açıklamalarının yüzeysel bir incelemesi sonucunda belki böyle bir izlenim edinilebilir; ancak meclisteki tartışmaların içeriği ve anlaşmazlıkların sebepleri daha dikkatle ele alındığında, eski mutlakiyetçi zihniyet ile yeni özgürlükçü dünya görüşü arasında kıyasıya bir savaş yaşandığı çok daha açık bir şekilde görülecektir.¹⁷

16 Halil Halid, "The Origin of the Revolt in Turkey", s. 757-758.

17 Konuya duyarlı yaklaşımına karşın, Erik J. Zürcher de 1908 Devrimi sonrasında verilen siyasi mücadelenin 'normalleşmiş' koşullarda geçtiğini düşündüğü ve sanki Türkiye'nin hukuki geleceği hiç tartışılmamış, görüşülmemiş ve üzerinde anlaşmazlıklar çıkmamış gibi bu dönemi ye-

Genel seçimler sonunda çok sayıda İttihad ve Terakki Cemiyeti yanlısı mebusun yer aldığı bir meclis ortaya çıkmasına rağmen, 1908 sonundan itibaren gelişen olaylar nedeniyle İttihadcıların Meclis'te pek öyle güçlü bir grup olduklarını görmüyoruz. 1908 *Devrimi* adlı kitabımda 1908 genel seçimleri sonucu *tamamen* İttihadcılardan oluşan bir Meclis ortaya çıkmadığını sayılarla gösterdiğim için burada ayrıntıya girmiyorum.¹⁸ O dönemde Türkiye'deki siyaset sahnesini iyi bilen gözlemciler bu durumu gerçek bir belirsizlik ortamı olarak değerlendirmişler ve bu gözlem ve öngörülerini çoğu zaman doğru çıkmıştır. İttihadcı liderler ciddi ayrışmalara yol açan meclis oylamalarında durumlarının bıçak sırtında olduğunu biliyorlardı. Hatta kimi zaman sayısal çoğunlukları olmadığını farkındaydılar. İttihadcılarının çoğu zaman kendi başlarına hükümet kuracak rahat çoğunlukları yoktu. Bençe, tarihçiler 1908 sonu ile 1913 başı arasında geçen olayları yorumlarken bu önemli unsuru göz önünde bulundurmaldırlar.¹⁹

İttihadcılarının meclisteki güçleriyle ilgili olarak, eksik bilgi üzerine kurulmuş, Meclis-i Mebusan içindeki ve dışındaki olayları derinlemesine değerlendiremeyen baskın görüşlerden ben temelde farklı düşünüyorum. İttihadcılar önemli yol ayrımlarında ya da fırsat yakaladıklarında, Meclis'teki muhalefete direnecek gücü kendilerinde pekâlâ buluyorlardı. 1908 ile 1913 arasında böyle durumlara çok sıkça rastlanmaktadır. Kitapta kritik anların en önemlileri ele alınmış ve sonuçları ortaya konmuştur. İttihadcılar, kendilerini olduklarından güçlü göstermek için, meclisteki gerçek güçleri konusunda çoğu zaman kamuoyunu yanlış yönlendirmeyi seçmişlerdi. O dönemi yüzeysel bir biçimde inceleyen tarihçilerin bu İttihadcı propagandayı gerçek kabul etmeleri bu yanlış varsayım üzerinden yaptıkları çözümlemeleri geçersiz kılmaktadır. İttihadcılar açısından bu gayet doğaldır, çünkü taktik gereği kamuya yanlış görüntü vermek durumundaydılar. Meclis içindeki ve dışındaki zayıflıklarını mümkün olduğu kadar gizlemeleri için birçok nedenleri vardı. Rahat bir çoğunluğa sahipmiş gibi bir görüntü vermelerinin ve böy-

terince iyi değerlendirememektedir (Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, gözden geçirilmiş baskı, s. 100-113).

18 Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, s. 237-241 [Aykut Kansu, 1908 *Devrimi*, s. 351-356].

19 Feroz Ahmad ile Hasan Kayalı'nın konuyla ilgili iddialarına katılmam mümkün değil: "İdareci sınıftan olan Genç Osmanlılar, devleti yönetme hakkı kendilerine verilse, İmparatorluğu kurtarabileceklerine inanmışlardı. Onlardan bir kuşak sonra gelen Jön Türkler ise, kendilerini yönetici olarak yetenekli görmüyorlardı. Dolayısıyla, hiçbir zaman yüksek idari makamları ele geçirmeyi düşünmediler" (Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, s. 17 [Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, 1908-1914*, s. 43]); ya da, "[İttihad ve Terakki Cemiyeti] kendine güvenden ve örgütlenme becerisinden yoksundu. ... Bu nedenle güçlü bir siyasi iktidar olmaya hazır değildi ..." (Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, s. 53).

lece bu efsanenin pekişmesinin bir nedeni de, Meclis üyelerinin tümünün 1908 seçimlerine İttihad ve Terakki Cemiyeti adayları olarak katılmış olmalarıydı. Seçimlerin yapıldığı 1908 sonbaharında siyasi meşruiyet ancak ülkenin önde gelen siyasi gücü olan İttihadcılarla birlik olunursa kazanılabiliyordu. Yani, zamanında siyasi olarak işe yarayan bu aldatmaca, gelecekteki tarihçiliğin biçimlenmesinde rol oynamıştır. Hem İttihadcılarının, hem de İttihadçı olmayanların Devrim'in ilk aylarında kendilerini ve halkı yeni meclisin ağırlıklı İttihadcılardan oluştuğuna inandırmaları gerekliydi. Hemen her mebus Devrim'in ilk günlerinde halk önünde İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi olmakla açıktan övünüyordu.²⁰

Başka bir cepheden bakıldığında, İttihadcılarının çoğu durumda hem sivil hem de asker bürokrasi içinde yer alan muhalefeti yatıştırmakta da başarılı oldukları iddia edilebilir. Bununla birlikte bazı zamanlarda meclis dışı güçler tarafından tamamen susturuldukları da olmuştur. Özellikle askeri bürokrasi içinden gelen saldırı ve düşmanlıklara karşı oldukça zayıflardı. Genel kabulün aksine, İttihadcılar düşük rütbeli subayların *tümünün* desteğini alamamışlardı. Askerî bürokrasi ile İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ilişkileri daha dikkatli ve gerçekçi bir şekilde incelendiğinde, en azından söz konusu dönemde, İttihadcılarının genç subayların çoğunun desteğini hiç tereddütsüz sağlayabilmiş oldukları söylenemez. İttihadçı desteği askeri bürokrasinin en üst kademelerinde, özellikle paşalar arasında, en düşük düzeyde ve çok değişkendi; o az 'destek' de koşullara göre değişiyordu. Yüksek rütbeli subaylarla İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin politikaları ancak vatanseverlik bağlamında çakışıyor, bu da eğer İttihadçı politikalar paşaların anladığı anlamda bir vatanseverlikse mümkün oluyordu.²¹ Örneğin 1912 yılındaki Birinci Balkan Savaşı'nın hemen ertesinde, Kâmil Paşa Kabinesi'nin koşulsuz teslim olması talebine karşı yapılan direnişte, asker ve sivil bürokrasinin dürüst üyeleri ile İttihadçı politikacılarını vatanseverlik bir araya getirmişti.

1908 yılının sonlarında yaşanan olayların bu çerçevede değerlendirilmesi zorunludur. İttihadcılarının siyasi iktidarı parlamento aracılığıyla ele geçirmek için verdikleri uğraş bu süreçte tüm yönleriyle gözlenebilir. 1909 yılı başlarında Kâmil Paşa Kabinesi'ni düşürmek için İttihadcılar ilk girişimlerinde başarılı olamamışlarsa da, Şubat ayı başında Kâmil Paşa'nın monar-

20 Sina Akşin de bu görüşleri doğru kabul edip Meclis-i Mebusan'da İttihadcılarının çoğunlukta olduğunu iddia etmektedir (*Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 160).

21 Benzer bir görüş için bkz., Feroz Ahmad, "Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908-1914", s. 305 [Feroz Ahmad, "1908-1914 Yılları arasında İngiltere'nin Genç Türklerle İlişkileri", s. 180]: "Eğer yüksek rütbeli subaylar İttihatçılarla işbirliği yaptılarsa, bunu, onlar da İmparatorluğu kurtarmak istedikleri için yapmışlardı. Diğer yandan İttihatçılar da, bu subaylar kuvvete sahip oldukları için onlarla 'işbirliği' yaptılar. Subaylardan her zaman şüphe edilmekteydi ve bu iki grup, ideoloji bakımından birbirlerinden ayrı kutuplardı."

şist uygulamalara başvurmuş olması, meclisin çoğunluğunun mutlakiyetçiliğe karşı tek yumruk olmasını sağlamıştır. Kâmil Paşa böylece düşürülmüştü, ancak İttihadcılar kendi kabinelerini kuracak kadar güçlü değillerdi. Kurulan ılımlı 'koalisyon' hükümeti de, kısa bir süre sonra görüldüğü gibi, monarşistlerin hoşuna gitmemişti. Bu hoşnutsuzluk, '31 Mart' karşı-devrimci darbe girişimini tetikleyen nedenler arasındadır. Kâmil Paşa ve bazıları aynı zamanda mebus olan diğer monarşist siyasetçiler anayasaya uygun şekilde kurulmuş meşru hükümeti yasadışı yollarla düşürmek için Abdülhamid rejimine çalışmış kişiler ile işbirliği yaptılar. Bu karşı-devrimci darbe girişiminde İttihadcılar yeni rejimi savunmakta ne kadar kararlı olduklarını, monarşistlerinse yeni oluşturulmaya çalışılan düzeni bozmak için ne kadar fırsatçı davrandıklarını görmek mümkündür. Bu olay monarşistlerin liberal demokratik siyaset ilkeleri ile parlamenter kurallara katlanamadıklarını açıkça göstermektedir.

Bu olay ayrıca İttihadcılarının gücünü ve anayasal düzeni her ne pahasına olursa olsun savunmaya kararlı olduklarını gösterme fırsatı da yaratmıştır. Bu nedenle 31 Mart darbe girişimini bazı tarihçilerin yaptığı gibi, İttihadcılarının bir hatası olarak göstermek ve bunun için onları suçlamak imkânsızdır. Darbenin İttihadcılardan duyulan rahatsızlığın ve yaptıkları iddia edilen ağır hataların sonucu olduğu iddiası, darbenin muhalefetten kurtulmak için İttihadcılarının bizzat kurduğu düzmeceenin bir parçası olduğuna dair kimi monarşistlerin asılsız iddiaları kadar temelsizdir.²² '31 Mart Olayı'nı Yıldız Sarayı'nda konuşlanmış isyancı birliklerin basit bir başkaldırısı olarak yorumlamak da tarihsel gerçekliğe aykırıdır.²³ 31 Mart Olayı, Şeriat isteyenlerin yeni düzenin seküler uygulamalarına karşı giriştikleri bir dinî tepki olarak da yorumlanamaz.²⁴ '31 Mart Olayı'nın nedenlerini kızgın bir gürhunun dinî fanatizminde aramak, monarşistlerin karşı-devrimci amaçlarını tamamıyla inkâr etmek anlamına gelmektedir.²⁵

'31 Mart Olayı', çok açık ve net bir şekilde söylersek, mutlakiyetçi rejimi

22 Bu iddialar için bkz., İsmail Hami Danişmend, *Sadr-ı a'zam Tefrik Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası*.

23 Victor R. Swenson, "The Military Rising in Istanbul, 1909", s. 171-184. Willam Hale de bu yüzeysel bakış açısını kabul etmiş görünüyor (William Hale, *Turkish Politics and the Military*, s. 40-41).

24 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, ikinci baskı, s. 215 [Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, sekizinci baskı, s. 214-215]. Ayrıca bkz., David Farhi, "The Şeriat as a Political Slogan - or the 'Incident of the 31 Mart'", s. 275-299. Benzer yorumlar Ecvet Güresin'in, *31 Mart İsyanı ile Cemal Kutay'ın, Bir 'Geri Dönüş'ün Mirası: 31 Mart'ın 90. Yılında Laik Cumhuriyet Karşısında Derviş Vahdetiler Cephesi* adlı eserinde de var.

25 13 Nisan 1909 tarihinde gerçekleşen karşı-devrimci darbe girişimine farklı bir açıdan bakan mükemmel bir tarihsel çözümleme için bkz., Claudia Kleinert, *Die Revision der Historiographie des Osmanischen Reiches am Beispiel von Abdülhamid II: Das späte Osmatische Reich im Urteil türkischer Autoren der Gegenwart, 1930-1990*, s. 106-141.

yeniden kurmak üzere yapılmış karşı-devrimci bir girişimdir. Hiçbir tarihçi bu darbe girişiminin amacı hakkında kuşkuya düşmemelidir. Monarşistlerin başarısız olmalarının bir nedeni, İttihadcıların ülkenin her köşesinden bu kadar kısa sürede anayasal düzenden yana büyük bir destek toplayacaklarını tahmin edememiş olmalarıydı. Ayrıca, askerî bürokrasinin kendi içinde bu kadar bölünmüş olduğu bilinmiyor ve mutlakiyetçi darbeyi desteklemeyecekleri de beklenmiyordu. İttihadcılar Selanik'te konuşlanmış Üçüncü Ordu'nun desteğinin yanı sıra, siyasi açıdan güçlü oldukları bu şehirde çok sayıda gönüllüyü de anayasal hakların savunulması amacıyla kendi saflarına katmışlardı. Böylece, yalnızca İstanbul'da ve Yıldız Sarayı'nda konuşlanmış askerlerle bir direnişin mümkün olmadığı iyice anlaşılmış oldu.

Darbe girişiminin bastırılmasından sonra İttihadcılar olayların öncesinde görevde olan meşru hükümetin yeniden kurulmasında ısrar ettiler; bunu, hatanın bir bölümünün Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nde olduğunu bile bile istiyorlardı. Yani bu kabine, İttihadcılar Hüseyin Hilmi Paşa'ya güvendikleri için değil, aynı kabinenin devamının normale döndüğünü göstermesi için kuruldu. Psikolojik etkisine ek olarak, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadroları bunu anayasal bir zorunluluk olarak görmekteydiler. 1909 yazında askerî mahkemelerde görülen davaların sonuçlarına bakıldığında, ülkedeki siyasi güçlerin karşı-devrimci darbe girişiminde rolleri olan monarşi yanlısı muhalefetin lider kadrosunun yasaların gerektirdiği şekilde cezalandırılmalarına yetmediğini söylemek mümkün. Monarşist muhalefetin önde gelenleri sonunda serbest bırakıldılar ve gizli operasyonlarına devam ettiler. Bu durum aynı zamanda devrimci güçlerle gerici güçler arasındaki güç dengesinin ne kadar hassas olduğunu da gösteriyor. İttihadcılar artık lehlerine dönen bu hassas dengeyi bozmamak için çok ince düşünmeleri ve çok dikkatli olmaları gerekiyordu. Yasaların gerektirdiği gibi iz sürmek siyasi çıkarlarına uygun değildi.

Hakkı Paşa Kabinesi İttihadcıların egemen olduğu ilk hükümettir. Yani Hakkı Paşa, İttihadcıların güvendiği ilk sadr-ı âzamdır. 1908 seçimlerinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden aday olması, İttihadcıların ona güvenmeleri için yeterli bir sebepti. Kâmil Paşa'nın karşı propagandası yüzünden mebus seçilememişti.²⁶ 1910 yazında yine o görevdeyken meşrutiyet rejimini yıkmak için başka bir darbe girişiminin ortaya çıkarılmış olması hiç de şaşırtıcı değildir. Bu girişimde de aynı monarşizm yanlıları yer almaktaydı. Darbeyi monarşistlerin kışkırttığına dair kanıtlar kesin olduğu halde, faillere yine ciddi cezalar verilemedi. Bunun yanı sıra, girişimin –Prens Sabahaddin ve Şerif Paşa gibi– bazı önderleri zaten ülkeden kaçmış, sürgünde yaşıyorlardı; bu insanları adalet önüne çıkarmak mümkün olmadı.

26 Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, s. 67-68.